

Jaarverslag bouwhistorie in 2003

Taco Tel en Frank van der Waard

Inleiding

In dit jaarverslag wordt een overzicht gegeven van de belangrijkste resultaten van het bouwhistorisch onderzoek in de gemeente Groningen (afb. 1). Het gaat hierbij zowel om gebouwen in de binnenstad als daarbuiten. De meeste onderzoeken zijn uitgevoerd in verband met plannen tot verbouw. In bijna alle gevallen is vooraf niets bekend over de bouwgeschiedenis aangezien niet eerder onderzoek heeft plaatsgevonden; dit geldt ook voor rijksmonumenten. De onderzoeken worden meestal uitgevoerd in de vorm van een zogenaamde bouwhistorische verkenning. Deze bestaat uit een globale beschrijving en de bouwgeschiedenis in hoofdlijnen, gevolgd door een waardestelling waarin de belangrijkste onderdelen worden genoemd. Tijdens het onderzoek wordt getracht om aan de hand van de constructie, de indeling en (oude) interieurafwerkingen de bouwgeschiedenis te reconstrueren. Daarbij kunnen oude foto's, tekeningen en archiefgegevens voor belangrijke aanvullende informatie zorgen. Pas wanneer een huis uitgebreider wordt

Afb. 1. Situatietekening met daarop aangegeven de in dit hoofdstuk beschreven panden.
Tekening: Dienst RO/EZ en Studio van Stralen.

onderzocht, is het mogelijk gedetailleerder op de bouwgeschiedenis in te gaan. Veel bouwsporen, die belangrijke aanwijzingen bevatten, zitten immers achter modernere afwerkingen verborgen. Wanneer een pand wordt verbouwd, vindt vaak (vervolg)onderzoek plaats. De diepgang hiervan is afhankelijk van de omvang van de verbouwing en de vrijgelegde bouwsporen. Dit onderzoek kan variëren van het doen van enkele waarnemingen tot een ontleding waarbij alle bouwsporen worden ingemeten. De uitvoering hiervan vindt plaats door de Gemeente zelf; in sommige gevallen krijgen externe onderzoeksbureaus een opdracht¹.

In het kader van een omvangrijk project, dat tot doel heeft een cultuurhistorische kwaliteitskaart van het hele gemeentelijk grondgebied te maken, is in 2003 gestart met de inventarisatie en verkenning van alle oude bebouwing in het centrum. Dit onderzoek heeft tot doel alle huizen, gebouwd vóór 1850, te inventariseren en globaal te beschrijven. Het betreft het gebied binnen de voormalige 17e-eeuwse omwalling en Hoendiepskade². Tijdens de eerste fase zijn tot nu toe zo'n 1100 panden geselecteerd op uiterlijke kenmerken die (mogelijk) ouder zijn dan 1850. Dit aantal zal de komende jaren nog groeien, aangezien een deel van de oude casco's goed verstopt zit achter een moderne gevel. Inmiddels is fase 2 gestart waarin de geselecteerde panden bouwhistorisch worden verkend.

De resultaten zijn vaak verrassend en maken duidelijk dat vanaf de buitenkant veelal niet te zien is hoe oud en waardevol een gebouw is. Dit geldt zeker ook voor boerderijen. De ouderdom van het voorhuis zegt vaak niets over de ouderdom van de schuur. Maar ook in het voorhuis zelf kan de kern veel ouder zijn dan de buitenkant doet vermoeden, net zoals dat bij panden in de binnenstad het geval is. Daarom is er ook een boerderijonderzoek in het landelijk gebied gestart. Het heeft een soortgelijke opzet als het 'binnenstadproject' maar, meer nog dan bij de binnenstad, wordt in het vooronderzoek gebruikt gemaakt van oud kaartmateriaal. De resultaten van beide projecten zullen niet alleen worden verwerkt in de cultuurhistorische kwaliteitskaart, maar dienen ook voor verdere analyse en nader onderzoek. Het ligt in de bedoeling om hierover te zijner tijd te publiceren.

1. Aduarddiepsterweg 14, 'Kweeklust' (Beeldbepalend pand/BBP)

Op een eeuwenoude boerderijplaats staat deze 18e-eeuwse kop-rompboerderij waarvan het schuurdak nog met riet is gedekt. Opvallend is het dwarsgeplaatste voorhuis waar, in de voorgevel vlak onder de goot, twee jaartalankers te zien zijn: '1' en '7'. De ontbrekende cijfers zijn '8' en '9', zodat het bouwjaar van het voorhuis 1789 is³. Op een historische foto uit circa 1930 is dit bouwdeel nog in nagenoeg originele staat te zien met in het midden een zogenaamde Vlaamse klokgevel (afb. 2). Zo'n geveltype werd in de 18e eeuw veel toegepast bij huizen in de stad maar is voor boerderijen zeldzaam⁴. Binnen de gemeente Groningen is dit het enige voorbeeld. In de provincie Groningen ten westen van Oldehove staat een grote boerderij uit 1794 met een dwarsgeplaatst voorhuis waarvan het naar voren springende middendeel eveneens is voorzien van een klokgevel.

1. Met dank aan Henk Wierts en Marcel Verkerk (vanuit de Gemeente Groningen) en aan Jan van der Hoeve (vanuit Bureau voor bouwhistorisch onderzoek J.A. van der Hoeve, Utrecht).
2. De gebouwen van na 1850 zijn tijdens het Monumenten Inventarisatie Project (1850-1940) geïnventariseerd.
3. Kat 2002, 3-5.
4. In de Groninger binnenstad staan er nu nog meer dan tien, bijvoorbeeld: Vismarkt 40 (1723), Akerkhof 17 (1733), Steentilstraat 12,14 (circa 1737), Folkingestraat 7 (1745), Astraat 10 (1751) en Munnekeholm 3 (1775).

Afb. 2. Aduarderdiepsterweg 14, het voorhuis heeft nog de Vlaamse klokgevel uit 1789 met een groot schuifvenster voorzien van een raam met kleine roedeverdeling, circa 1930.

Foto: collectie Historische Vereniging Hoogkerk.

Vermoedelijk dateert de schuur ook uit de 18e eeuw, maar was deze korter dan tegenwoordig. De schuur heeft zeven gebinten waarvan de eerste vier de oudste zijn. Op de kadasterkaart (minuutplan) van 1821 is de boerderij afgebeeld met een vrij korte schuur, corresponderend met de lengte van de vier gebinten. Later in de 19e eeuw zijn drie gebinten toegevoegd. Ook aan het gebintwerk zelf is dit bouwphaseverschil afleesbaar.

In de tweede helft van de 20e eeuw ondergingen het bedrijf- en het woongedeelte een modernisering waarbij vooral het voorhuis werd aangepakt. Daarbij werd de Vlaamse topgevel afgebroken en vervangen door een eenvoudige dakkapel, de zijgevels vernieuwd en de twee jaartalankers in de voorgevel verwijderd. In de schuur verstevigen grote metalen schoren, afkomstig van een afgebroken electriciteitsmast, enkele gebinten.

2. Aduarderdiepsterweg 17, 'Hoeve Vertrouwen' (BBP)

Op een bijzonder fraaie en eeuwenoude locatie, enige afstand van een binnenbocht van het Aduarderdiep, staat deze – op het oog – 19e-eeuwse kop-hals-rompboerderij. Het dwarsgeplaatste voorhuis dateert uit 1891 en is gemoderniseerd. Het bezit nog wel enkele fraaie, in houtimitatie geschilderde, paneeldeuren. In 1977 verwoestte een brand de schuur met hals. Deze bouwdeelen werden kort daarna weer herbouwd, waarbij de schuur van moderne stalen spanten werd voorzien. Waarschijnlijk dateerde de hele boerderij uit 1891 nadat een vorige boerderij eveneens door brand verloren was gegaan⁵.

3. Aduarderdiepsterweg 22 (BBP)

Deze boerderij is van een kop-romptype, waarvan de kop een eenlaags dwars-huis is met schilddak uit omstreeks 1900. De schuur is aanzienlijk ouder en komt voor op het minuutplan van 1821. Het voorhuis was blijkens deze kaart

5. Vriendelijke mededeling van de eigenaar de heer Andringa.

destijds aan de andere kant van de schuur gesitueerd (de westkant) en bestond uit een langwerpig 'wooneind' dat met de korte zijde aan de schuur vastzat.

Het gebintwerk van de schuur bestaat uit vier hoge dekbalkgebinten die duidelijk wijdbeens staan. De stijlen en dekbalken hebben opvallend rechthoekige doorsneden, respectievelijk circa 42×22-28 en 40×22 cm. De korbelen zijn onder en boven gepend. Deze kenmerken duiden op een behoorlijke ouderdom, het gebintwerk zou uit de (tweede helft van de) 17e of op zijn laatst uit de vroege 18e eeuw kunnen dateren. De schuur heeft drie vakken met oorspronkelijk aan de zuidkant een koestal en aan de noordkant een deel. Het voorhuis uit omstreeks 1900 heeft een middengang met aan weerszijden een vertrek. De originele afwerking is deels behouden gebleven, zoals het gangplafond waarop een eenvoudige Jugendstil-schildering is te zien (afb. 3). Verder hebben enkele deuren nog de originele houtimitatieschildering.

Hoewel het voorhuis het minst oude gedeelte van de boerderij is, bevindt zich hier wel de oudste constructiebalk die bovendien zeer interessante bouwsporen bevat. Een van de vloerbalken boven de kruipruimte is namelijk een hergebruikte eiken balk die waarschijnlijk uit het bovengenoemde langwerpige woon-eind afkomstig is (afb. 4a). De balk was oorspronkelijk langer en bezit aan één kant enkele pengaten die volgens een bepaald patroon zijn aangebracht. Op ongeveer twee meter hart op hart bevinden zich twee rechthoekige pengaten die elk aan weerszijden geflankeerd worden door pengaten met een schuine zijde. In de rechthoekige gaten zijn staanders gepend geweest en in de gaten met een schuine zijde windschoren. Op een andere zijde van de balk is op regelmatige afstand van elkaar de afdruk zichtbaar van daksporen die met een ijzeren nagel waren bevestigd. Uit deze bouwsporen kan een deel van de vroegere constructie worden afgeleid waar deze balk een onderdeel van vormde (afb. 4b). De onderbroken lijnen geven de verdwenen onderdelen van de constructie aan. Het gaat hier om een zogenaamde ankerbalkconstructie, waarbij de teruggevonden balk de plaat was die in de lengte van het gebouw was geplaatst. De geringe onderlinge afstand van de pengaten maakt duidelijk dat de staanders vrij dicht naast elkaar stonden. Omdat deze staanders door ankerbalken gekoppeld waren, was de staanderafstand gelijk aan de balkafstand van de zoldervloer. Deze constructie met balken op twee meter hart op hart moet in staat zijn geweest om zware lasten te dragen. Wellicht werd op de bijbehorende zolder de oogst opgeslagen.

Bovengenoemde reconstructie zal hebben toebehoord aan de voorloper van de huidige boerderij en lijkt sterk op die van de 17e- en 18e-eeuwse boerderijen op de zandgronden van Drenthe. Deze zogenaamde hallehuizen waren ook uitgevoerd met ankerbalkgebinten, waarbij de oogst op de balken opgeslagen werd⁶. Aanwijzingen voor het bestaan van dergelijke boerderijen in dit deel van Groningen waren tot nu toe nauwelijks bekend⁷. Het is goed mogelijk dat deze reconstructie representatief is voor de boerderijontwikkeling in dit gebied. Uiteraard is een stuk hergebruikte gebintplaat een nogal dun bewijs voor een dergelijke hypothese. Wel kan opgemerkt worden dat uit recent onderzoek in Oost-Friesland gebleken is dat ook daar, vóór de introductie van de schuren met hoge gebinten, boerderijen van het hallehuistype met ankerbalkconstructie hebben bestaan die sterk leken op de boerderijen van de zandgronden⁸. Het is duidelijk dat nader

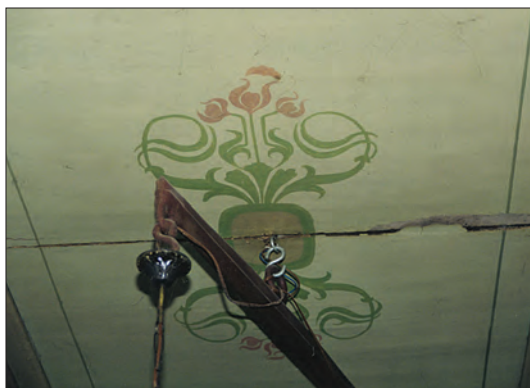
6. Hekker 1957, 212-216, 245-252 (hij beschrijft hallehuizen in Oost-Nederland).

7. Ibidem, 227-230; zie ook Havik 1988, 17-20, 62-63.

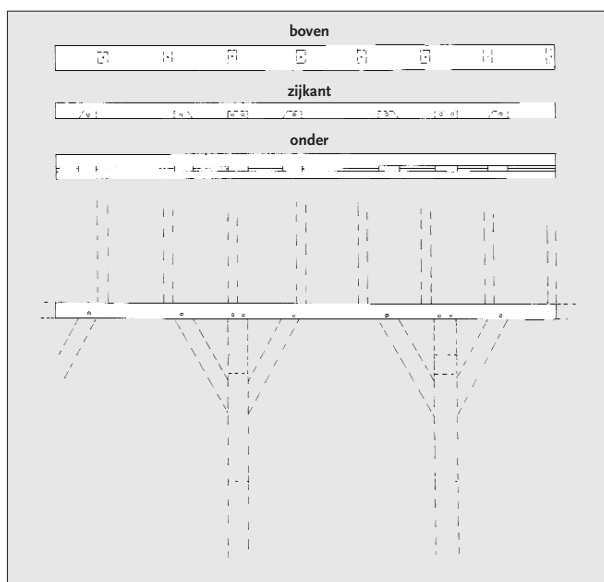
8. Gläntzer 2002, 63-65.

onderzoek van gebintwerk van Groninger boerderijen hard nodig is om meer kennis te krijgen over de ontwikkeling ervan.

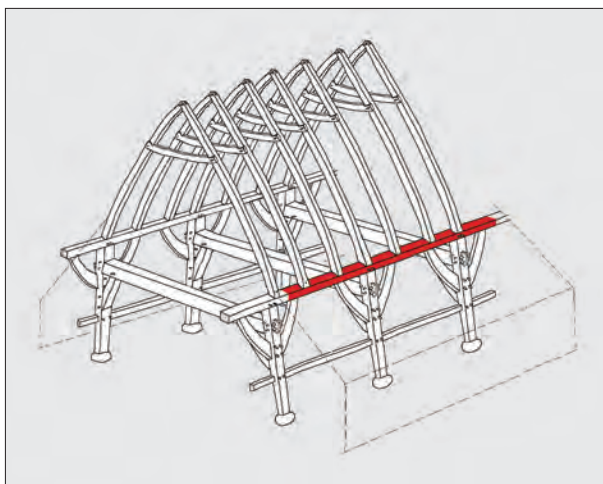
Afb. 3. Aduarderdiepsterweg 22, eenvoudige Jugendstil-schildering op het plafond van de middengang. Foto: Taco Tel.

Afb. 4a. Aduarderdiepsterweg 22, hergebruikte plaat van een ankerbalkconstructie onder de vloer van het voorhuis. Tekening: Frank van der Waard, collectie Dienst RO/EZ.

Afb. 4b. Aduarderdiepsterweg 22, isometrische projectie van een ankerbalkconstructie van een boerderij waarop inzichtelijk is gemaakt hoe het aangetroffen stuk hout in het gebintwerk past. Het restant van de gebintplaat is in rood aangegeven. Tekening: Frank van der Waard, Groningen.

Afb. 5. Gelkingestraat 46 (links) en 48 (rechts), voor-
gevels. Foto: Imre van der Gaag, collectie Dienst
RO/EZ.

4. Gelkingestraat 46/Donkersgang 3 en Gelkingestraat 48 (BBP)

Aan de oostkant van de Gelkingestraat staat een groot en bijzonder geheel van laat-middeleeuwse huizen dat tot de bouwhistorisch meest interessante van de stad gerekend mag worden. Vanwege het grote cultuurhistorische belang van dit complex is bouwhistorisch onderzoek verricht. Gelkingestraat 46 en 48 staan op diepe percelen. Tussen beide huizen ligt een brede steeg, waarvan het voorste gedeelte overbouwd is zodat een soort poortgebouw ontstaan is (afb. 5). Bij het complex hoort ook het pand Donkersgang 3, ten noorden van Gelkingestraat 46 (afb. 6).

Gelkingestraat 46 bestaat uit drie bouwdelen, een diep en twee smallere diepe achterhuizen. Het tweelaagse voorhuis heeft een steil zadeldak met topgevel aan de achterzijde en een dwarsschilddak aan de voorzijde. Het pand zou, gezien het metselwerk, in de kern uit de 15e eeuw kunnen dateren⁹. Het voorhuis heeft alleen achterin een kelder onder een dwarsgeplaatst tongewelf. Deze kelder kan oorspronkelijk door houten balken overdekt zijn geweest, maar die werden wellicht in een latere fase door een stenen tongewelf vervangen¹⁰. Een klamp tegen de achtermuur, waarop het tongewelf aansluit, doet althans vermoeden dat het gewelf secundair is ingebouwd. In de stad zijn meer huizen waarvan de kelder pas later van een stenen overwelling is voorzien. De kapconstructie is in de 20e eeuw vernieuwd en het voorste gedeelte werd naar rechts uitgebouwd over de steeg zodat de poort ontstond.

Het voorste achterhuis heeft twee bouwlagen en een zadeldak met borstwering. De dragende muren van dit bouwdeel kunnen uit de 16e eeuw dateren¹¹.

9. Tienlagenmaat 83-86 cm.

10. Baksteenformaat 26,5-28×13,5-14×6-7 cm.

11. Tienlagenmaat noordgevel 78,5 cm; steenmaat 30×14,5×6,3-6,6 cm.

Afb. 6. Gelkingestraat 46 en 48 en Donkersgang 3, plattegronden van het geheel. Tekening: Frank van der Waard en Marianne van Voorn, Groningen.

Het voorste deel van dit achterhuis heeft een kelder die door een dwars tongewelf is overdekt en in verbinding staat met de kelder van het voorhuis. Opmerkelijk is dat deze kelder niet de gehele breedte van het pand beslaat.

De drie onderste bouwlagen van het tweede achterhuis dateren mogelijk uit de late 16e eeuw en hadden, gezien de lage verdiepingshoogten en de luikvensters, van oudsher vermoedelijk een opslag- en bedrijfsfunctie. Het muurwerk is in staand verband opgetrokken, met bij de beëindigingen klezoren in de koppenlagen¹². De bovenste bouwlaag is aan het eind van de jaren twintig van de vorige eeuw toegevoegd. De dragende zijmuren van het 16e-eeuwse werk zijn steens dik en de enkelvoudige balklagen zijn van grenenhout. Deze grenen balken horen bij de oorspronkelijke opzet en zouden dus nog uit de 16e eeuw dateren. Wanneer uit verder (dendrochronologisch) onderzoek mocht blijken dat de grenen balken inderdaad uit de 16e eeuw dateren, dan is dit zeer opmerkelijk. Algemeen wordt er namelijk vanuit gegaan dat in Nederland grenenhout pas vanaf het begin van de 17e eeuw het gebruik van eikenhout verdrong. Er zijn nog enkele panden in

12. Tienlagenmaat 80-81 cm; steenmaat 29-30×13,5-14×7 cm.

Afb. 7. Gelkingestraat 46, achtergevel van het tweede achterhuis. Links: rondboogvenster met houten diefijzers; rechts: pakhuisvensters van de eerste en tweede verdieping die oorspronkelijk van luiken voorzien waren. Foto: Taco Tel.

de stad die grenen balklagen hebben, waarvan het vermoeden bestaat dat die uit de 16e eeuw dateren¹³.

De deels ingebouwde achtergevel toont interessante bouwsporen. Er zijn drie vensters boven elkaar te zien die oorspronkelijk door luiken konden worden gesloten. Dergelijke openingen met luiken passen goed bij de veronderstelde pakhuisfunctie. Op begane-grondniveau is dit een rondboogvenster met overhoeks geplaatste 'diefijzers' die niet zoals gebruikelijk van ijzer zijn, maar van hout (afb. 7). De twee luikopeningen hierboven hebben eikenhouten lateien en luikspinningen in de dagkanten. De luiken zelf zijn reeds lang geleden verdwenen om plaats te maken voor zesruits roederaampjes. In de onderste eiken latei zijn de gaten zichtbaar waarin oorspronkelijk eveneens diefijzers hebben gezeten.

Donkersgang 3 is een tweelaags huisje met een plat dak aan de noordkant van het eerste achterhuis. Vermoedelijk was dit aanvankelijk het achterhuis van Gelkingestraat 44, dat jaren geleden in vlammen opging. Dit kleine perceel hoort nu bij Gelkingestraat 46 en heeft mogelijk een 17e-eeuwse kern. Interessant is de ligging van de balklagen van de vloeren in relatie tot de hoofdvorm van de voormalige kapconstructie. Aan de ankers in de gevel blijkt dat de vloerbalken haaks op deze gevel liggen. Op een foto uit het eerste kwart van de 20e eeuw heeft het huis nog een steil zadeldak met de nok evenwijdig aan de Donkersgang. Op deze wijze konden de spatkrachten van de kap worden opgevangen door de vloerbalken. In de gevel zitten nog vijf halfronde ontlastingsboogjes die bij vroegere smalle vensteropeningen horen (afb. 8).

Gelkingestraat 48 bestaat uit een dwarsgeplaatst voorhuis, een ondiep eerste achterhuis (dat ook gezien zou kunnen worden als een uitgebouwde achterkamer) en daarachter een smaller diep tweede achterhuis. In de late 13e of de 14e eeuw werd het dwarshuis gebouwd met een halfverdiepte kelder, een begane grond, een verdieping en een steile kap. De datering berust op het gebruik van grote bakste-

13. Bijvoorbeeld de zolderbalklaag van het voorhuis van Hoge der A 17.

Afb. 8. Donkersgang 3, detail voor-
gevel met ontlastingsboogje;
onder het boogje bevindt
zich een zandstenen latei.

Foto: Taco Tel.

nen die in kettingverband gemetseld zijn¹⁴. Het dwarshuis is voorzien van een eiken kapconstructie die mogelijk uit de late 15e eeuw dateert. Deze kap heeft slechts twee dekbalkgebinten met gekromde stijlen die eikenhouten sporenparen ondersteunen. De gebinten zijn van zuid naar noord genummerd met geritste, links rechte en rechts 'gebroken' telmerken. In het zuidelijke gebint is een wel zeer eigenaardige beschadiging zichtbaar. De dekbalk vertoont een gat met versplinterde randen en het gebint is enigszins ontzet. Dit duidt op een forse klap van een voorwerp dat met een hoge snelheid uit zuidelijke richting de kap heeft geraakt, wellicht een kanonskogel. Dergelijke beschadigingen zijn in meer oude kapconstructies aangetroffen, onder andere in de kap van Pelsterstraat 5¹⁵.

Afb. 9. Gelkingestraat 48, onderkant
zoldervloer bestaand uit
moer- en kinderbinten waar-
op oorspronkelijk bakstenen
hebben gelegen.

Foto: Taco Tel.

Vanaf de eerste verdieping is de onderkant van de zoldervloer te zien. Een zware enkelvoudige balklaag draagt houten ribben (balkjes, 30 cm hart op hart) waarop oorspronkelijk bakstenen hebben gelegen (afb. 9). Dergelijke vloeren zijn typerend voor veel oude Groninger huizen en komen voor als begane grondvloer boven de kelder en als zoldervloer; zij dateren veelal uit de 15e en 16e eeuw¹⁶. Als verdiepingsvloer komt het zelden voor.

14. Steenmaat 32-33 (meest voorkomend 32,5 cm)×14,5-16×8-9 cm (meest voorkomend 8,5 cm); tienlagenmaat 96 cm.

15. Tel en Wiert 2003, 36.

16. Van der Hoeve 1999.

De kelder heeft een zware onderslagbalk (33×33 cm) die iets lichtere dwarsbalken draagt. Deze dwarsbalken zijn aan de zijkant in de onderslagbalk met houten pennen vastgemaakt. Hierop is een vloer van zeer brede eiken delen (40-55 cm) aangebracht.

Afb. 10. Gelkingestraat 48, noordgevel met op de voorgrond het tweede achterhuis dat oorspronkelijk van een zadeldak was voorzien. De borstweringen die boven het platte dak uitsteken, zijn daar nog een restant van. Foto: Taco Tel.

Achter het dwarshuis staat een eenlaags onderkelderd bouwdeel met de nok haaks op de straat dat in aanleg uit de 15e eeuw zou kunnen dateren. Het bouwdeel is opvallend breed en vrij ondiep en heeft in de noordgevel twee originele 18e-eeuwse roederamen. Bijzonder is dat het vensterglas deels nog origineel is.

Het tweede achterhuis is een smaller diep pakhuisachtig gebouw, waarvan de kap enkele decennia geleden is vervangen door een plat dak (afb. 10). De oorspronkelijke pakhuisfunctie is afleesbaar aan de bouwsporen van de vensters in de zij- en achtergevel. Dit pakhuis had oorspronkelijk tussen de verdieping en de zolder nog een tweede verdiepingsvloer die correspondeert met de bovenste rij vensters. Deze vloer is later verwijderd. Het muurwerk is in staand verband gemetseld met, op de hoeken, klezoren in de koppenlagen. Gezien het metselverband en de steenmaten kan dit achterhuis uit de 16e eeuw dateren¹⁷.

5. Grote Markt 1, stadhuis (Rijksmonument/RM)

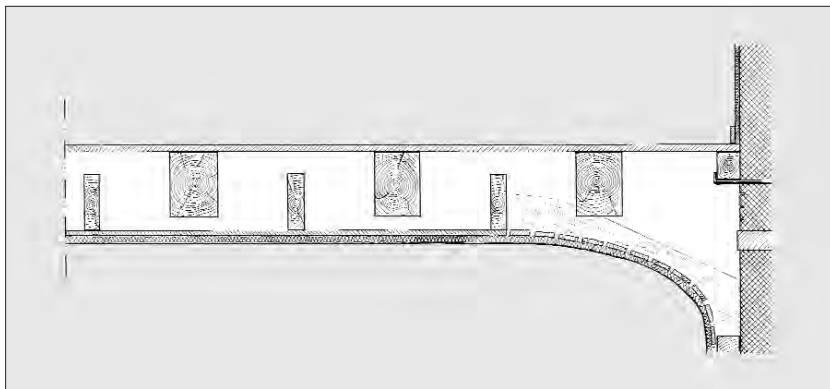
De vloer op de tweede verdieping moest worden opengemaakt omdat in een kamer in het onderliggende vertrek (aan de noordkant) een kroonluchter opgehangen werd. Hierbij bleek dat een vloerbalk ernstig door rot was aangetast. Deze zorgelijke constatering is opmerkelijk want hoe kan een balk midden in een gebouw verrot zijn als daar nooit water bijkomt? Besloten werd om op meerdere plaatsen te controleren en het beeld was ernstig. Om de vloeren weer in goede conditie te krijgen, zijn kamer voor kamer alle aangetaste balken door middel van de zogenaamde angietmethode hersteld. Hierbij werden de slechte stukken hout vervangen door kunstharsbeton dat is versteekt met glasfiberstaven.

17. Steenmaat 28,5×32,5×13-14,5×6,5-7 cm; tienlagenmaat 86-86,5 cm.

De hele operatie bood de bouwhistorici de gelegenheid de vloer- en plafondconstructie nader te bekijken en na te gaan waarom de balken zo slecht waren.

De slechte staat van de vloerbalken valt te begrijpen wanneer we de bijzonder traag verlopende bouwcampagne volgen. In 1770 was het plan opgevat een nieuw stadhuis te bouwen, waarvoor een prijsvraag werd uitgeschreven. De architect Jacob Otten Husley (1738-1796) leverde het winnende ontwerp. In 1774 begon de bouw en al vrij snel trad hierin stagnatie op vanwege geldgebrek. Nadat de plannen waren gewijzigd, werd in 1792 opnieuw gestart. Drie jaar later, vanwege de onzekere financiële situatie als gevolg van de Franse inval, stopten de bouwactiviteiten alweer. Op dat moment was men gevorderd tot de bovenkant van de tweede verdieping, precies het niveau waarop de verrotte vloerbalken zich bevonden¹⁸. Tijdens het bouwhistorische onderzoek kon worden vastgesteld dat de balken tijdens het metselen van het muurwerk mee ingemetseld waren, dus al in 1795. In onbeschermde staat was het hout vervolgens zeven jaar lang aan weer en wind blootgesteld totdat de bouw in 1802 eindelijk weer van start ging. Nadelig was verder de slechte houtkwaliteit van de balken waardoor houtrot en zwam makkelijker konden toeslaan. Het gebruikte naaldbout heeft een geringe soortelijke massa, is bijzonder grofnervig en bevat enorme droogtescheuren. Kennelijk was er bezuinigd op de materiaalinkoop; de slechte staat van het houtwerk moet te zien zijn geweest maar het vloerhout was gewoon hierop vastgenageld.

Niet alleen de vloerbalken hebben te lijden gehad van de stagnatie in de bouw. Schuitema Meijer schrijft over de toestand: *“In de jaren, waarin het werk stil lag, bedierfer al heel wat aan het gebouw. Werd nu niets tegen het voortschrijdend bederf iets gedaan, dan bezat men weldra geen stadhuis in aanbouw meer, maar een ruïne. De ene binnentrap was ten dele reeds ingestort, de andere door verrotting zo zwak geworden, dat hij niet meer te gebruiken viel. De bovenste rand van het metselwerk was op verscheidene plaatsen ingewaterd”*¹⁹.

Afb. 11. Grote Markt 1, stadhuis, doorsnede verdiepingsvloer met de balklaag voor de vloer en de balklaag waaraan het stucplafond is bevestigd. Tekening: Imre van der Gaag, collectie Dienst RO/EZ.

De ruimtes op de eerste verdieping bezitten indrukwekkende stucplafonds met forse kooflijsten. Door de geopende vloeren was de bovenkant hiervan zichtbaar. Het stucwerk is bevestigd op riet dat weer aan brede latten is vastgemaakt. Deze latten zijn bevestigd aan een extra balklaag die net iets lager tussen de

18. Schuitema Meijer 1962, 92.

19. Ibidem, 95.

vloerbalklaag is aangebracht, zodanig, dat plafond en vloer geen contact met elkaar maken. Dit is gedaan om te voorkomen dat trillingen van de vloer op het stucplafond worden overgebracht; hierdoor zouden immers scheuren in het stucwerk kunnen optreden. Deze tweede balklaag is niet tegelijk met het metselen van het muurwerk aangebracht maar later, nadat men het dak had dichtgemaakt en met de binnenafwerking kon beginnen. De balklaag is met blokjes hout in uitgespaarde gaten in het muurwerk vastgezet en verkeert dan ook in goede staat (afb. 11).

6. Herestraat 88 (RM)

Dit pand maakt onderdeel uit van de oostelijke gevelwand van de Herestraat tussen het Gedempte Zuiderdiep en het Hereplein. Achter de zorgvuldig vormgegeven neoclassicistische voorgevel gaat een diep pand schuil dat bestaat uit een voorhuis, een tussenlid met binnenplaats en een breed dwarsgeplaatst achterhuis. Hierachter bevindt zich een tuin met prieeltje dat grenst aan de Eerste Drift. Uit geringe verschillen, in metselwerk en de wijze waarop de bouwdelen op elkaar aansluiten, valt af te leiden dat het huis in fasen tot stand is gekomen.

De oudste bouwphase zal de begane grond van het voorhuis zijn; een indicatie van de ouderdom valt slechts bij benadering te geven. Het huis ligt in het gebied buiten de eerste middeleeuwse omwalling dat in de 15e eeuw binnen de nieuwe vestingwerken kwam te liggen. Op de kaart van Haubois uit circa 1643 staan aan deze kant van de straat huizen getekend zodat met de mogelijkheid rekening gehouden moet worden dat het oudste deel 17e-eeuws is. Op de kadasterkaart van circa 1828 staat de doorloop met het brede achterhuis aangegeven. Uit de bouwsporen in het muurwerk blijkt dat dit toen nog eenlaags was. Hierna is dit in de

Afb. 12. Herestraat 88, voorgevel.

Foto: Henk Wierds, collectie Dienst RO/EZ.

Afb. 13. Herestraat 88, 19e-eeuwse trap in het tussenlid.

Foto: Henk Wierds, collectie Dienst RO/EZ.

19e eeuw in fasen verhoogd. Aanwijzingen voor deze datering vormen de kapconstructies en het type metselwerk (afb. 12).

Een verbouwing in de tweede helft van de 19e eeuw is bepalend voor het karakter van het interieur. Hiervan is bijzonder veel behouden gebleven zoals geornamenteerde stucplafonds, rijk versierde gangwanden en een monumentale houten trap in het tussenlid (afb. 13). In 1891 werd de tuinkamer in het achterhuis vergroot door deze ruimte naar achteren uit te bouwen.

De kamer kreeg een rijk stucplafond in eclectische stijl, karakteristiek voor de late 19e eeuw. De brede en rijk versierde schouw tegen de zuidwand dateert eveneens uit 1891.

Afb. 14. Hereweg 1-5, voorgevels gezien vanaf het viaduct. Hereweg 5 (links) heeft zeldzame Lucas Ysbrantz-pannen. Foto: Taco Tel.

7. Hereweg 1, 3, 5, Claudépanden (BBP)

Deze drie deftige herenhuizen en een koepel staan al lange tijd op de nominatie om gesloopt te worden in verband met nieuwbouw in het stationsgebied. Nu definitieve sloop onafwendbaar lijkt, zijn de interieurs bekeken en gefotografeerd ter documentatie.

De panden staan op een markante plaats tussen het Verbindingskanaal en het Herewegviaduct (afb. 14). De Hereweg en omgeving begint direct buiten de voormalige 17e-eeuwse vestingwallen en was in de 18e en 19e eeuw in trek bij welgestelde Groningers die hier tuinen bezaten waarin zij theekoepels lieten bouwen²⁰. Het was pas sinds de vaststelling van de Vestingwet van 1874 officieel toegestaan in dit gebied permanente stenen bebouwing op te richten. Echter al vanaf de jaren '60 van de 19e eeuw maakte het groene en open karakter langzamerhand plaats voor meer aaneengesloten bebouwing. Kort nadat de eerste herenhuizen waren opgericht, werd in 1868 de spoorlijn Groningen-Winschoten aangelegd. De spoorbaan kwam direct ten zuiden van Hereweg 5 te liggen en in de Hereweg zelf werd rond 1870 een viaduct opgenomen. Vanwege het toegenomen

20. Wierds 2003a, 90.

men verkeer op deze belangrijke uitvalsweg moest het viaduct in 1926 worden verbreed waardoor de rijbaan vlak voor de panden kwam te liggen.

Hereweg 1 is het oudste herenhuis en dateert van 1862 of kort daarna. In 1887/1888 werd ten noorden hiervan een nieuwe entree gebouwd met aan de rechterkant een grote koepel naar het ontwerp van J.C. Wegerif en P.M.A. Huurman²¹. Zoals de verwachting is bij panden met een dergelijk rijk exterieur, was dit interieur eveneens stijlvol vormgegeven. Verrassend rijk versierd is het plafond op de begane grond van de koepel Hereweg 1. Door middel van versierde lijsten is dit in vakken ingedeeld en van kleurige schilderijen voorzien. De middelste twee vakken bevatten schilderstukken waarop tegen een blauwe lucht kleurige bloemstukken zijn te zien. In 1952 werd de voorgevel van de koepel, die tot dan toe buiten de rooilijn was geplaatst, rechtgetrokken met de overige panden. Als gevolg hiervan is het voorste stukje van het plafond verdwenen (afb. 15a en 15b). De entreehal met trappenhuis van Hereweg 1 is nog origineel. De overige ruimtes zijn in 1953/54 sterk verbouwd ten behoeve van de rijwielzaak Glaudé naar ontwerp van de bekende Groninger architect J.A. Boer (1895-1971).

Afb. 15b. Hereweg 1, detail van de plafondschilderingen.

Foto: Taco Tel.

Afb. 15a. Hereweg 1, plafond van de begane grond van de koepel.

Foto: Taco Tel.

De voorgevel van Hereweg 3 (bouwjaar 1867) heeft zeer verzorgd metselwerk dat bovendien in staand verband is gemetseld in plaats van het voor de 19e eeuw gebruikelijke kruisverband. Van het interieur uit 1867 is veel verloren gegaan. Wel bezit de middengang op de bel-etage nog een marmeren vloer en een originele trap die met een paar ongebruikelijke bochten naar de zolder voert. Noemenswaard zijn verder de Jugendstil-bovenlichten in de vensters aan de voorkant.

Hereweg 5 (bouwjaar 1866 met een verbouwing in 1892) bevat nog veel van haar originele uitmonstering uit 1866 en 1892 zoals stucplafonds, deuren, schouwen en kleurige vloeren (afb. 16)²². Het plafond van de linkervoorkamer op de bel-etage heeft nog de veelkleurige afwerking uit de bouwtijd. Dat dit niet is overgeschilderd, zal vooral te danken zijn aan het verlaagde plafond dat overi-

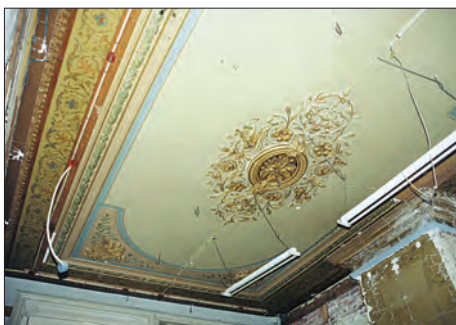
21. Van der Veen 1969, 121.

22. Vooijs 2003, 2.

Afb. 16. Hereweg 5, hoofdverdieping, het middenornament van het plafond van de kamer rechtsvoor. Foto: Taco Tel.

gens met latten door het stucplafond is opgehangen aan de bovengelegen balklaag. Het pand kreeg in 1892 een voorname hardstenen stoep met dubbele trap. Het dak werd toen vernieuwd en gedekt met zeldzame Lucas IJsbrantz-pannen.

Afb. 17a. Oosterstraat 57, overzicht van het laat-19e-eeuwse plafond van de begane grond in het achterhuis. Foto: Taco Tel.

Afb. 17b. Oosterstraat 57, detail van het plafond met een gorgon. Foto: Taco Tel.

8. Oosterstraat 57 (RM)

Een verbouwing van het achterhuis van Oosterstraat 57 was aanleiding dit bouwdeel nader te bekijken. Het huis heeft een laat-19e-eeuws en vroeg-20e-eeuws karakter. Mogelijk heeft het huis een oudere kern, maar duidelijke aanwijzingen hiervoor kwamen tijdens deze bescheiden verbouwing niet in het zicht. De kamer op de begane grond van het achterhuis heeft een bijzonder rijk versierd stucplafond in eclectische stijl uit de late 19e eeuw en is een van de weelderigste plafonds uit deze periode in de stad Groningen. Het plafond bevat langs de randen een brede lijst die bestaat uit een baan met kleurig geschilderde krullende bloemmotieven. Deze randen zijn aan beide kanten afgezet met een geprofileerde lijst waarop onder andere, in groen geschilderd, eikenblaadjes met eikels. Hierbinnen zijn de beide uiteinden van het middenveld voorzien van gebogen velden met in de hoeken een soort banderol. Het middenornament is groot en voorzien van allerlei fraai krullende bladeren met zwaluwen, bloemen, druiven en brandende toortsen. Hierbinnen is een rond ornament aangebracht met een krans van eikenbladeren en eikels. Tegenover elkaar op de rand van dit ronde ornament zijn gevleugelde gorgons geplaatst. Vele ornamenten zijn opgehoogd met goud (afb. 17a en 17b).

Afb. 18. Peperstraat 14, voorgevel. Foto: Imre van der Gaag, collectie Dienst RO/EZ.

9. Peperstraat 14 (RM)

Dit pand bestaat uit een tweelaags huis met zadeldak aan de Peperstraat en een ongeveer even hoog, maar veel dieper, vierlaags pakhuis dat grenst aan Achter de Muur (afb. 18). Omdat voor het complex verbouwplannen in voorbereiding waren, is een bouwhistorische verkenning uitgevoerd. De begane grond van het voorhuis dateert vermoedelijk uit de 15e of 16e eeuw. Waarschijnlijk is het pand in het begin van de 17e eeuw met een verdieping verhoogd waarbij de oude kapconstructie werd herplaatst. Een aanwijzing hiervoor vormen twee series telmerken op de gebinten. Eveneens uit het begin van de 17e eeuw dateert een console onder de verdiepingsbalklaag. Het vierlaagse pakhuis is in 1867 gebouwd tegen de achtergevel van het voorhuis en bezit houten balklagen met een midden-ondersteuning door middel van onderslagbalken op staanders. Uit het feit dat deze ondersteuningsconstructie van gehakte merken is voorzien, valt af te leiden dat deze onderdelen voor de montage pasklaar werden gemaakt. Zeer opmerkelijk is het restant van een bakstenen vloer in het achterste gedeelte van de tweede verdieping. Dwars over de vloerbalken liggen dicht naast elkaar vierkante balkjes die de daaroverheen gelegde bakstenen ondersteunen. Dergelijke constructies komen in de stad Groningen relatief veel voor, maar dateren over het algemeen uit de 15e en 16e eeuw (zie ook Gelkingestraat 46, 48). Uit de 19e eeuw is een voorbeeld bekend in een boerderij in Oudeschans²³. Waarom in het pakhuis op deze plaats voor deze zware en brandvertragende constructie is gekozen, is vooralsnog onbekend maar het zal ongetwijfeld met de functie te maken hebben.

Bij de doorgang op de verdieping van het voorhuis naar het pakhuis werden tijdens het onderzoek in een muurholte kafresten gevonden waarin ook zaden zaten. Waarschijnlijk is dit hier terechtgekomen door muizen waarvan de uitwerpselen in het monster zijn teruggevonden. Dit monster (6 gram) van het kaf is onderzocht met opmerkelijke resultaten²⁴. Acht gewassoorten konden met

23. Van der Hoeve 1999, 71-72.

24. Met dank aan Frits Vrede voor het determinatie-onderzoek van het zaadmonster.

zekerheid worden vastgesteld: vlas, venkel, koolzaad, raapzaad, witte mosterd, roomse kervel, slaapbol en haver²⁵. Roomse kervel werd gebruikt in de (vee)artse-
nij en is een wezenlijk ingrediënt van kruutmoes, een ouderwets streekgerecht
van gort, karnemelk, stukjes vlees en een aantal kruiden. Het werd veel gekweekt
op het platteland in Gelderland en Overijssel. Buiten deze provincies komt het
sporadisch in verwilderde vorm voor. Naast de zaden van gewassen werden zes
onkruiden in het monster vastgesteld: gewoon varkensgras, oot, witte krodde, ge-
le ganzenbloem, ganzenvoetfamilie en spies/uitstaande melde²⁶. Waarschijnlijk
groeide dit tussen de gewassen. Zo komt oot soms voor tussen de gekweekte ha-
ver en groeit gewoon varkensgras soms tussen haver en vlas.

10. Poelestraat 28 (BBP)

Aan de noordkant van het brede deel van de Poelestraat staat op een smal
en bijzonder diep perceel een onderkelderd drielaags voorhuis en een tweelaags
achterhuis met daartussen een plaatsje²⁷. Beide bouwdelen zijn voorzien van
een zadeldak. Omdat de begane grond werd verbouwd, is het pand bouwhisto-
risch onderzocht. Op grond van het metselwerk in de zijgevel en dendrochrono-
logisch onderzoek van een eikenhouten balk in de verdiepingsbalklaag is het
zeer waarschijnlijk dat het voorhuis tot en met de eerste verdieping in de 16e
eeuw is gebouwd. Als veldatum (jaar waarin de boom werd gekapt) van de
boom waar de vloerbalk – en dus het houtmonster – uit afkomstig is, komt ‘ná
1506’ uit het onderzoek²⁸. Helaas ontbraken de spintringen en een onbekend
aantal kernringen, zodat de balk niet exact gedateerd kon worden. Een datering
in de 15e eeuw is hiermee zo goed als uitgesloten, terwijl het metselwerk van de
oostgevel een 17e-eeuwse datering zeer onwaarschijnlijk maakt²⁹. De 16e-eeuw-
se hoofdvorm komt overeen met de afbeelding van het pand op de vogelvlucht-
kaart van Haubois van circa 1643. Het had toen aan de voorkant een topgevel en
een zadeldak (afb. 19).

Afb. 19. Poelestraat 28, detail van de kaart van Haubois
van circa 1643, waarop nog geen achterhuis
staat afgebeeld.

Kaart: collectie RHC Groninger Archieven.

25. Respectievelijk: *Linum usitatissimum*, *Foeniculum vulgare*, *Brassica napus*, *Brassica rapa*, *Sinapis alba*, *Myrrhis odorata*, *Papaver somniferum*, *Avena sativa*.
26. Respectievelijk: *Polygonum aviculare*, *Avena fatua*, *Thlaspi arvense*, *Chrysanthemum segetum*, *Chenopodiaceae*, *Atriplex prostrata/patula*.
27. Wiers 2003b.
28. Vernimmen 2004.
29. Baksteenformaat 28,0-29,0×14,0-15,0×7,5-8,0 cm; tienlagenmaat 84,5-85,0 cm; bij de hoek met de achtergevel zijn klezoren toegepast.

Als gevolg van veranderende architectuuropvattingen werd, zoals bij veel panden in de stad, in de 18e of 19e eeuw de topgevel gewijzigd in een lijstgevel. Het dak kreeg daarom aan de voorzijde een afschuining. Een extra verdieping verving in 1939 de zolder met kapconstructie waarvoor het 16e-eeuwse muurwerk verhoogd moest worden. Vanwege de grotere hoogte werden de mezzaninovensters in de voorgevel vergroot tot T-vensters; wel kreeg de gevel weer een kroonlijst.

Het diepe achterterrein was volgens de kaart van Haubois uit circa 1643 nog onbebouwd. Uit de bouwsporen in het achterhuis valt af te leiden dat dit bouwdeel in de tweede helft van de 17e eeuw tot stand kwam³⁰. Het is hierna verschillende keren verbouwd. Bijzonder zijn de vrij zeldzame 18e- of vroeg-19e-eeuwse roederamen op de verdieping in de voorgevel.

Afb. 20. Poelestraat 28, onderkant van de verdiepingsbalklaag van het voorhuis. Tussen de balken zijn restanten behang bewaard gebleven.
Foto: Henk Wierds, collectie Dienst RO/EZ.

Afb. 21. Poelestraat 28, papierbehangfragment met de imitatiedraperie dat als sierrand diende hoewel het patroon niet goed tussen de plafondbalken uitkwam. Collectie Dienst RO/EZ.

Nadat de begane grond van het voorhuis van moderne betimmeringen was ontdaan, kwam tal van bouwsporen in het zicht. Opmerkelijk zijn de restanten behang die in een aantal balkvakken van de verdiepingsbalklaag werden teruggevonden. Het betreft een sierrand uit het eerste kwart van de 19e eeuw met imitatiegordijndraperieën (afb. 20 en 21). Op een bouwtekening uit 1926 is de kamer, waaruit dit behang afkomstig is, terug te vinden als 'puikamer'. De kamer stond met een binnenpui in verbinding met de winkelruimte aan de voorzijde.

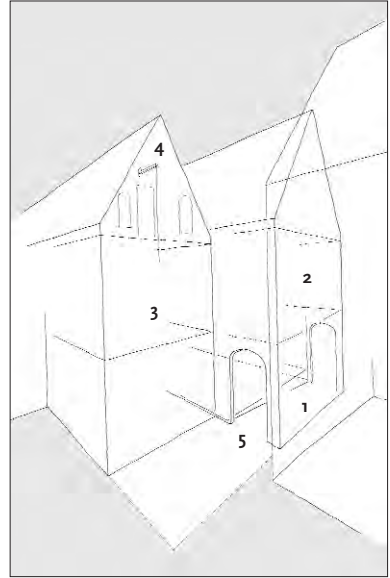
11. Schuitendiep 49 (BBP)

Dit pand vormt met pand nr. 47 het grote L-vormig hoekblok met het Gedeempte Kattendiep waarvan de voorgevel een sterk laat-19e-eeuws karakter heeft (afb. 22). In verband met een voornemen de fundering van nr. 49 te herstellen, is alleen dit deel van het complex bouwhistorisch verkend. Het werd duidelijk dat dit huis een interessante bouwgeschiedenis heeft die begint in de 17e eeuw. Schuitendiep 49 is het zuidelijke gedeelte van het gebouw (vanaf de straat gezien links) en bestaat uit twee achter elkaar gelegen tweelaagse beuken, waarvan de daknokken evenwijdig aan de straat liggen. Aan de zuidkant springt het zadeldak

30. Baksteenformaat oostgevel 27,5-28,5x13,5-14,5x6,0 cm; tienlagenmaat 70,5 cm; baksteenformaat westgevel 26,5-29,5x2x5,5-6,5cm; tienlagenmaat 74,0-75,0 cm.

Afb. 22. Schuitendiep 47 (linkerhelft) en 49 (rechterhelft), ondanks het laat-19e-eeuwse uiterlijk dateert een belangrijk deel van het pand uit de 17e eeuw.
Foto: Imre van der Gaag, collectie Dienst RO/EZ.

Afb. 23. Schuitendiep 49, ontwikkeling van het huis gezien vanaf de achterkant. De begane grond van de voorbeuk (1) is 17e-eeuws. De verdieping (2) dateert van de tweede helft van de 17e of 18e eeuw. De achterbeuk (3) dateert uit de tweede helft van de 18e of het begin van de 19e eeuw en was een pakhuis waarvan de topgevel (4) met rondboogvensters en het gat voor de hijsbalk bewaard zijn gebleven. Aan het eind van de 19e eeuw werd het plaatsje (5) volgebouwd en verviel de poort. Tekening: Imre van der Gaag, collectie Dienst RO/EZ.

van de achterbeuk iets in waarbij het resterende deel tot de eindgevel een plat dak heeft. Ten zuiden van het pand bevindt zich een smalle steeg.

Het huis staat in een gebied dat vanaf het derde kwart van de 15e eeuw tot het begin van de 17e eeuw deel uitmaakte van de vestingwerken³¹. Van 1608 tot 1624 werd de stad voorzien van een nieuwe en veel ruimere omwalling waardoor het gebied vrij kwam en grotendeels bebouwd raakte. Op de kaart van Haubois van circa 1643 is dit deel langs het Schuitendiep reeds bebouwd met een- en tweelaagse huizen waarvan de nokken (op één na) evenwijdig aan de straat lopen. Op grond van het metselwerk van de zuidgevel kan de begane grond van voorbeuk in de 17e eeuw worden gedateerd³². Dit eenlaagse pand is in de tweede helft van de 17e of de 18e eeuw met een verdieping verhoogd³³.

De achterbeuk is gebouwd vóór circa 1828, omdat dit bouwdeel op de oudste kadastrale minuut voorkomt en het metselwerk een datering in de tweede helft van de 18e of het begin van de 19e eeuw aannemelijk maakt³⁴. Deze beuk was aanvankelijk korter dan de voorbeuk en de zuidelijke kopgevel lag een stuk terug ten opzichte van de zuidgevel van de voorbeuk. De topgevel hiervan is bewaard gebleven en bevat pakhuisvensters en een sparing waarin een hijsbalk heeft gezeten (afb. 23). Om bij de achterbeuk en op het achterterrein te kunnen komen, bevond zich in de voorbeuk aan de zuidkant een poortvormige doorgang die onder de hijsbalk uitkwam. Een restant van een gemetselde boog bleef in de achtergevel

31. Kortekaas 1988, 28.

32. Baksteenformaat 28,0-29,5×13,5-14,0×6,5 cm; tienlagenmaat 78,0-80,0 cm.

33. Dit muurwerk is gemetseld van kleinere stenen en heeft een karakteristiek die bij deze datering past (het formaat kon niet gemeten worden.).

34. Baksteenformaat 23,0-23,5×10,7-11,3×5,0 cm; tienlagenmaat 58,0-58,5 cm. Enkele dagkanten zijn voorzien van klisklezen; het voegwerk is afgewerkt met een dagstreep.

van de voorbeuk behouden. In dit verband is de weergave van de situatie op het minuutplan van circa 1828 interessant. Op de plaats van de poort is het terrein (het zuidelijke gedeelte van de voorbeuk) als niet bebouwd weergegeven. Bestudering van de kaart leert dat bijvoorbeeld de poort onder de Martinitoren en de poort door het Roode Weeshuis eveneens als niet bebouwd oppervlak zijn weergegeven, terwijl enkele andere poorten daarentegen met een kruis zijn aangegeven.

In het laatste kwart van de 19e eeuw vond een grote verbouwing plaats, waarbij de voorgevel samen met die van het buurpand in eclectische stijl werd verbouwd. Ook het interieur werd toen gemoderniseerd waarvan veel behouden is gebleven. Zeer waarschijnlijk is tijdens deze verbouwing de poort opgeheven en is de ruimte bij het huis getrokken en werd het plaatsje daarachter (onder de hijsbalk) volgebouwd en voorzien van een plat dak.

Afb. 24. Visserstraat 57 (links) en 55 (rechts), in de gevel van dit dubbelpand zijn veel restanten zichtbaar van de vroegere vensterindeling. Foto: Taco Tel.

12. Visserstraat 57 (RM)

Samen met het rechterbuurpand (nr. 55) vormt dit huis een eenlaags dubbelpand met forse kap waarvan de nok haaks op de voorgevel ligt (afb. 24)³⁵. We kennen ook dubbelpanden in de hedendaagse bouwkunst als 'twee onder één kap', maar dan zijn het doorgaans tweelaagse huizen met de nok evenwijdig aan de voorgevel.

Dubbelpanden komen in de stad meer voor, zowel eenlaagse als tweelaagse, en altijd met de nok haaks op de voorgevel. Zo staan in de Gelkingestraat twee eenlaagse panden, namelijk nrs. 14-16 (begin 15e eeuw) en nrs. 8-10 (15e of 16e eeuw)^{36, 37}. Ook het tweelaagse pand Oude Ebbingestraat 78-80 (16e eeuw, vermoedelijk in de 17e eeuw gesplitst tot dubbelpand) en Brugstraat 18-20 (14e eeuw,

35. Wierdsma 2003c.

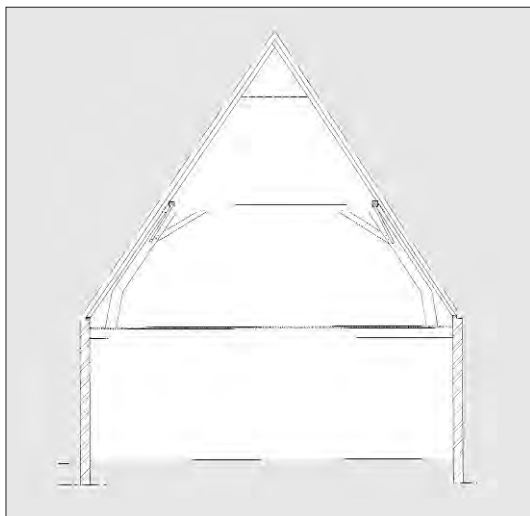
36. Hanraets 2002. Van een balk van een kapspant van Poelestraat 14-16 is een monster dendrochronologisch gedateerd; de veldatum van de boom is 1407/1408.

37. Van der Waard 2002, 12. Poelestraat 8-10 wordt hierin beschreven als een zeer bijzonder pand mede vanwege een muuroverstek aan de noordkant.

verhoogd met een derde bouwlaag in de 15e eeuw) behoren tot dit type dubbelpand^{38, 39}.

Zeer waarschijnlijk is het huis Visserstraat 57 in de 16e eeuw gebouwd maar of het van het begin af aan een dubbelpand was, is niet geheel zeker. Aanwijzingen voor deze datering zijn te vinden in het metselwerk, de vensterrestanten in de voorgevel en in de kapconstructie. Het metselwerk in de voor- en de achtergevel van Visserstraat 57 is gemetseld met een formaat baksteen dat in de 16e eeuw veel werd toegepast waarbij bovendien gebruikt is gemaakt van hoekklezoren⁴⁰.

In de voorgevel zitten tal van vensterrestanten die de vroegere gevelindeling aangeven waarin zandstenen kruis- en kloostervensters hebben gezeten. Deze typen vensters in deze vorm komen veel voor in de 16e eeuw. De oude vensterindeling is verstoord door latere wijzigingen omdat nieuwe vensters met andere afmetingen deels buiten de oude vensterposities zijn geplaatst. Duidelijk zichtbaar zijn de restanten van twee kloostervensters op de verdieping waarvan de bovenlateien met ontlastingsboogjes, met daarin zandstenen blokjes, bewaard zijn gebleven. Verticale naden in de muur geven de breedte van deze vensters aan, terwijl restanten van een horizontale zandstenen band waarschijnlijk de vroegere onderkant markeren. Van de vensters op de begane grond zijn nu alleen nog maar enkele ontlastingsboogjes en restanten van bovenlateien te zien. Vooral de boog links van het midden is zo breed dat hieronder een kruisvenster kan hebben gezeten.

Afb. 25. Visserstraat 57 en 55, tekening van een van de eikenhouten gebinten die waarschijnlijk uit de 16e eeuw dateert.
Tekening: Henk Werts, collectie Dienst RO/EZ.

De kapconstructie heeft de gebruikelijke laat-middeleeuwse opbouw en bestaat uit sporenparen, ondersteund door wurmten die op hun beurt weer gedragen worden door kromstijlgebinten (afb. 25). Deze constructie heeft telmerken die wijzen op een datering in de 16e eeuw. Door betimmeringen is veel onzichtbaar maar in het linkerdeel van het vierde spant van voren zijn de telmerken zichtbaar die bestaan uit gehakte ‘spitsovaaltjes’, een type merk dat in de 16e eeuw veel werd toegepast.

38. Van der Hoeve en Van Loenen 1998, 62, 63.

39. Bastmeijer e.a. 1999, 33.

40. Baksteenformaat achtergevel 28,5-30,0×14,5-15,5×6,5-8,0 cm; tienlagenmaat 78,0-79,0 cm; tienlagenmaat oostgevel 78,5 cm.

Afb. 26. Visserstraat 66, voor- en zijgevel.

Foto: Henk Wierts, collectie Dienst RO/EZ.

Afb. 27. Visserstraat 66, detail van de schildering op de boezem uit 1847 vervaardigd door A. Jonkhoff.

Foto: Henk Wierts, collectie Dienst RO/EZ.

13. Visserstraat 66 (BBP)

Op de hoek van de Visserstraat en De Laan staat dit eenlaagse hoekhuis met werkplaats dat een 19-eeuws uiterlijk heeft. Echter, de kapconstructie van het huis is van eikenhout, heeft soortgelijke kenmerken als van Visserstraat 57 en dateert daarom waarschijnlijk eveneens uit de 16e eeuw. De werkplaats dateert uit 18e of eerste helft 19e eeuw en had oorspronkelijk geen directe verbinding met het huis (afb. 26).

Doordat het pand een aantal keren sterk is verbouwd, zijn verder geen 16-eeuwse kenmerken waarneembaar, met uitzondering van een aantal balken van de zolderbalklaag. Uit de 19e eeuw zijn diverse interieurelementen behouden gebleven waarvan de schoorsteenboezem tegen de zuidwand van de achterkamer het meest in het oog springt. Op het stucwerk is een schildering te zien, gesig-neerd en gedateerd 'A. Jonkhoff 1847'. De schildering toont een weidelandschap met een molen en enkele huizen die vlak langs een dijk zijn gesitueerd; twee forse scheepsmasten steken boven de dijk uit (afb. 27). Hoewel de schildering op het stucwerk van de boezem is aangebracht, wordt de suggestie van een schilderij gewekt omdat rond de afbeelding een schilderijlijst is geschilderd. De overige muurvlakken van de boezem rond de schildering hebben een natuursteenimitatiebeschildering.

Tijdens bouwhistorisch onderzoeken worden wel vaker fragmenten van muurschilderingen aangetroffen⁴¹. Vaak zijn het restanten van wandvullende voorstellingen die een arcadisch landschap weergeven. De precieze ouderdom is bij geen van deze fragmenten bekend, zodat op grond van stijlkenmerken een schatting van de datering wordt gemaakt die varieert van de tweede helft 18e eeuw tot het midden van de 19e eeuw.

41. Bastmeijer e.a. 1999, 38 (muurschildering Guldenstraat 2 uit de tweede helft van de 18e eeuw); Bastmeijer e.a. 2002, 37, 38 (muurschildering Herestraat 60 uit de late 18e of vroege 19e eeuw).

Overige onderzoeken

14. **Akerkhof 11** (RM). Vervolgonderzoek 2001; het grote laat-middeleeuwse voorhuis bleek zeer ondiep gefundeerd te zijn.
15. **Beijumerweg 19** (BBP). De schuur van deze boerderij is afgebrand; de vermoedelijk 19-eeuwse bijschuur is voorafgaand aan de sloop gedocumenteerd.
16. **Gedempte Zuiderdiep 8** (gemeentelijk monument/GM), hotel WEEVA (nu Martini Hotel). Het brede pand aan de straat is vanaf 1878 in vier fasen tot stand gekomen.
17. **Gelkingestraat 52** (geen status). Deelonderzoek van de achtergevel waarbij baksteenformaten zijn gemeten.
18. **Grote Markt 36-39** (RM). Groot complex zeer oude huizen aan de zuidkant van de markt, gebouwd vanaf de 13e eeuw.
19. **Grote Markt 42** (RM). In 1951 grotendeels vernieuwd pand met hergebruikte geveltop uit Amsterdam en deuroplijsting, afkomstig uit het in de oorlog verwoeste pand Oosterstraat 46.
20. **Hereweg 2** (RM). In aanvulling op eerder onderzoek werden enkele bouwsporen vastgelegd⁴².
21. **Hereweg 4** (RM). Een van de oudste herenhuizen aan de Hereweg met een kapconstructie van Philibert-spanten, gebouwd in 1860.
22. **Hoge der A 17** (RM). Groot pand met 13e- of vroeg-14e-eeuws voorhuis en twee achterhuizen uit de 15e en 16e eeuw.
23. **Kleine Kromme Elleboog 5** (geen status). Door sloop van het naastgelegen pand kon de oostgevel, die uit de 17e of 18e eeuw dateert, worden gedocumenteerd.
24. **Nieuwe Boteringestraat 72, 74** (geen status). Twee laat-19e-eeuwse huizen die sterk zijn verbouwd.
25. **Nieuwstad 22** (geen status). Door sloop van een gebouw achter de synagoge kon een, wellicht 17e-eeuws, muurgedeelte worden gedocumenteerd.
26. **Oosterstraat 67** (GM). Vervolgonderzoek 2001; tijdens de verbouw bleek de rechterzijgevel drie bouwfasen te bevatten waarvan de oudste 15e- of 16e-eeuws is.
27. **Oude Boteringestraat 27** (RM). Tijdens herstel van de laat-middeleeuwse kap werden aanwijzingen gevonden dat het voorhuis aanvankelijk langer was⁴³.
28. **Oude Boteringestraat 39** (BBP). Het achterhuis had tot voor kort een zeldzame dakbedekking van Hildesheimer dakpannen die mogelijk uit de 16e eeuw dateren.
29. **Oude Boteringestraat 52** (RM). Belangrijk 13e-eeuws pand; in verband met verbouw en uitbreiding vindt in 2004 vervolgonderzoek plaats.
30. **Oude Ebbingestraat 66, linker- en rechterpand** (BBP). Tussen de panden is een drup die vanwege het maken van een doorbraak in het zicht kwam; het muurwerk is deels 15e- of 16e-eeuws.
31. **Oude Roode Haan, buurtchap** (inventarisatie). Deze huizen dateren uit de eerste helft van de 20e eeuw.
32. **Peperstraat 11** (RM). Als gevolg van werkzaamheden in het pand nummer 9 kwam een muurgedeelte uit de 16e of 17e eeuw in het zicht.

42. Wierds 2003a.

43. Tel en Wierds 2003, 39.

33. **Poelestraat 17 (RM)**. Mogelijk 16e-eeuws, later vergroot; op de verdieping onder de zolderbalklaag fraaie 17e-eeuwse consoles.
34. **Poelestraat 26** (geen status). In de tuin van het pand nummer 28 kon het baksteenformaat van een deel van de zijgevel worden gemeten.
35. **Poelestraat 33 (BBP)**. Fors pand dat in de jaren '70 van de 19e eeuw werd gebouwd met eventueel in de zijmuren ouder muurwerk; na een brand onlangs sterk verbouwd.
36. **Popkenstraat** (geen status). Onopvallend tussen de bebouwing bevindt zich een laat-middeleeuws muurrestant van een lang geleden gesloopt huis.
37. **Spilsluizen 7 (RM)**. Van oorsprong 17e-eeuws pand met een voorgevel uit 1848.
38. **Tussen beide Markten 6 (BBP)**. Twee 19e-eeuwse panden die in 1928 zijn samengevoegd en sterk verbouwd; in het casco zijn delen van de 19e-eeuwse situatie bewaard gebleven.
39. **Westerseweg 2 (BBP)**. Grote 18e- of 19e-eeuwse kop-hals-rompboerderij waarin eind 2003 een begin is gemaakt met documentatie in verband met de sloop die in 2004 plaatsvond.
40. **Zijlvesterweg 6 (BBP)**. Grote 18e-eeuwse kop-hals-rompboerderij waarin eind 2003 een begin is gemaakt met documentatie in verband met de sloop die in 2004 plaatsvond.

Literatuur

- Bastmeijer, A., H. Wiert en J. van der Hoeve, 'Jaarverslag bouwhistorie 1998' in: *Hervonden Stad* 4 (1999), 27-48.
- Bastmeijer, A., T. Tel en H. Wiert, 'Jaarverslag bouwhistorie 2001' in: *Hervonden Stad* 7 (2002), 29-54.
- Glántzer, V., 'Das Gulfhaus in Ost-Friesland, eine Innovation des 16. und 17. Jahrhunderts' in: Klápště, J. (red.), *The rural house from the migration period to the oldest still standing buildings*, Ruralia VI. Praag, 2002, 58-75.
- Hanraets, A.E.M., *Ring intern rapport* (085) augustus. Amersfoort, 2002.
- Havik, P.W., *Boerderijen in Groningen Stad en Lande* (Historische Reeks 7). Utrecht, 1988.
- Hekker, R.C., 'De ontwikkeling van de boerderijvormen in Nederland' in: Fockema Andreae S.J. e.a., *Duizend jaar bouwen in Nederland* Dl.2. Amsterdam, 1957, 197-316.
- Hoeve, J. van der en R. van Loenen, 'Oude Ebbingestraat 78/80 'alwaer de gouden schaele uithanght'' in: *Hervonden Stad* 3 (1998), 61-72.
- Hoeve, J. van der, 'Bakstenen vloeren' in: *Hervonden Stad* 4 (1999), 67-76.
- Janse, H. en E.J. Haslinghuis, *Bouwkundige termen*. Leiden, 2001.
- Kat, W., 'Boerderij Kweeklust' in: *Op de Hoogte* 3 (2002), 3-5.
- Kortekaas, G.L.G.A., 'De stad-Groninger verdedigingswerken' in: Broekhuizen P.H. e.a. (red.), *Kattendiep Deurgraven*. Groningen, 1988, 21-28.
- Schuitema Meijer, A.T., *De raadhuisen van de stad Groningen*. Groningen, 1962.
- Tel, T. en H. Wiert, 'Jaarverslag bouwhistorie in 2002' in: *Hervonden Stad* 8 (2003), 33-50.
- Veen, W.K. van der, 'De tuinkoepels aan de Hereweg te Groningen' in: *Groningse Volksalmanak* (1969), 100-125.
- Vernimmen, T.J.J., *Ring intern rapport* (041) mei. Amersfoort, 2004.
- Vooijs, T., 'Een herenhuis in verval (3)' in: *Vriendenbulletin* 35 (2003), 2-3.
- Waard, F.J. van der, 'Grote Markt 36-39' in: *Groningen Bouwhistorische waardstelling van de dragende muren en balklagen* (rapport). Groningen, 2002.
- Wiert, H., 'Tea for two' Tuinkoepels in de stad Groningen' in: *Hervonden Stad* 8 (2003a), 87-94.
- Wiert, H., 'Poelestraat 28' in: *Bouwhistorische verkenning Gemeente Groningen*. Groningen, 2003b.
- Wiert, H., 'Visserstraat 57' in: *Bouwhistorische verkenning Gemeente Groningen*. Groningen, 2003c.